

Μονή Ολυμπιώσιος Ελασσόνας: Εξωτερική άποψη του καθολικού της Μονής.

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Η Θεσσαλία, γνωστή περιοχή του ελληνικού χώρου από τη γεωργική της παράδοση, δυστυχώς λίγα δείγματα της βυζαντινής κληρονομιάς της διατηρεί. Τούτο είναι επακόλουθο αφ' ενός των ιστορικών γεγονότων, κατά τους αιώνες της βυζαντινής περιόδου, και αφ' ετέρου της άρνησης εκ μέρους των ερευνητών, πλην εξαιρέσεων, ν' ασχοληθούν με τον χώρο αυτόν.

Λάζαρος Δεριζιώτης

Αρχαιολόγος

Τα μνημεία της περιόδου των δυναστειών των Μακεδόνων, Κομνηνών, Αγγέλων και Παλαιολόγων αυτοκρατόρων είναι ελάχιστα. Οι επιδρομές, οι εμφύλιοι πόλεμοι και οι θεομηνίες συνετέλεσαν στο να εξαφανισθούν οι πηγές της ιστορίας της περιοχής αυτής αλλά και τα μνημεία της.

Παρά τα συμβάντα όμως, η βυζαντινή αγιογραφία εμφανίζεται από πολύ νωρίς στη Θεσσαλία.

Τα πρώτα δείγματα του 10ου αι. διασώζονται στο ναό της Παναγίας, στην ερημωθείσα, κατά το παρελθόν, κοινότητα του Βαθυρέματος της επαρχίας Αγίας του Νομού Λαρίσης^{1,2}. Η χρονολόγηση αυτή δεν έχει ακόμη επιβεβαιωθεί, τα αρχιτεκτονικά όμως μέλη, η αρχιτεκτονική μορφή του κτίσματος καθώς και οι πρώτες παρατηρήσεις της ζωγραφικής οδηγούν στον αιώνα αυτόν.

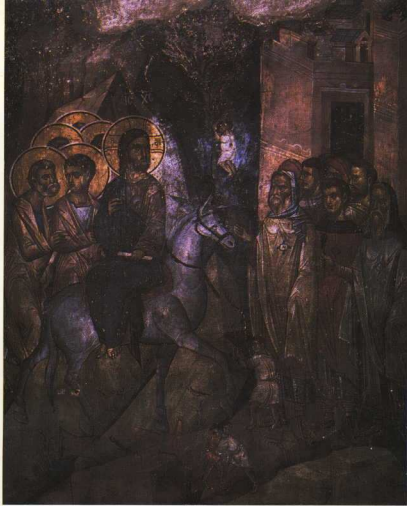
Δέκα χιλιόμετρα ανατολικά της κωμοπόλεως της Αγίας και κοντά στη μονή των Αγ. Αναργύρων, μια υποτυπώδης κλίμακα, που ξεκινά από την όχθη ενός ρυακιού, μας οδηγεί σε σπήλαιο, που κατά τον 12ο αι. είχε διαμορφωθεί σε ασκητήριο³. Η ζωγραφική του μνημείου αυτού δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση, είναι όμως χαρακτηριστική για την περιοχή⁴. Τοιχογραφίες του 12ου αιώνα

σώζονται στο ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Καλαμπάκα, στις οποίες παριστάνονται οι άγιοι Βλάσιος, Πολύκαρπος Σμύρνης και Φωκάς, κατ'ενώπιον και σε αυστηρή στάση, με ευρείς ώμους. Φορούν πολύπτυχα φελόνια και επιτραχίλια. Το πλάσιμο των προσώπων, με λίγες σκιές, σχεδιασμένων χαρακτηριστικά, μας οδηγεί στην προ των Παλαιολόγων αυτοκρατορών τέχνη και μάλλον στα τέλη του 12ου αι.⁵

Κοντά στην Καλαμπάκα, στην έξοδο της κοινότητας «Καστράκι», προς τους βράχους των Μετεώρων, είναι κτισμένο το ναΐδριο της Ζωοδόχου Πηγής ή της Παναγίας Δουπιάνης. Ο ναΐσκος αυτός ήταν το «Κυριακόν» της σκήτης των Σταγών, δηλαδή ο τόπος τελείσεως της Θ. Λειτουργίας κατά τις Κυριακές, όπου συγκεντρώνονταν οι αναχωρητές των «κελλών» ή «προσευχαδιών» των βράχων των Μετεώρων⁶.

Στο εσωτερικό του ναΐδριου διασώζεται τμήμα του ζωγραφικού διακόσμου, όπως π.χ. στο Ι. Βήμα δύο άγγελοι με συλλειτουργούντες Ιεράρχες ένθεν και ένθεν του Χριστού - Άμυνού επί δικαιοσύνη, στον Β. και Ν. τοίχο του ή των ζώνων με ολόσωμους αγίους κ.ά. Οι τοιχογραφίες αυτές μπορούν να χρονολογηθούν στα τέλη του 12ου ή στις αρχές του 13ου αιώνα⁷.

Στο νομό Τρικάλων επίσης και σε απόσταση περίπου δεκαοκτώ χιλιομέτρων Ν.Δ. της ομώνυμου πόλεως, «πέρα το στόμιον γραφικής και αποτόμου της Πίνδου διασφάγος»⁸, βρίσκεται η κοινότης «Πύλαι». Το χωριό, το σημερινό, ανάγεται στο 19ο αι., το δε παλαιό, το οποίο είχε την ονομασία «Πόρτα», ή «Μεγάλη Πόρτα», ή επί το λογιώτερον «Μεγάλη Πύλαι», βρισκόταν στην αριστερή όχθη του Πορταϊκού ποταμού. Από το παλαιό αυτό χωριό διασώζεται σήμερα ο ναός της «Πόρτα - Παναγιάς». Πρόκειται περί του καθολικού της Ι. Μονής των «Μεγάλων Πυλών», η οποία ιδρύθηκε το 1283 υπό του σεβαστοκράτορος Ιωάννου - Αγγέλου - Κομνηνού του Δούκα, νόθου τέκνου του

Βασιφόρος.

δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Β', του Δούκα.

Στο εσωτερικό του ναού αυτού διατηρούνται σήμερα τοιχογραφίες και εντοιχία ψηφιδωτά που ανάγονται στα τέλη του 13ου αι.⁹ Ιδιαίτερη βαρύτητα έχουν τα ψηφιδωτά, διότι αποτελούν το μοναδικό δείγμα σε ολόκληρη τη Θεσσαλία.

Οι τοιχογραφίες του ναού έχουν κατασκευασθεί σε διάφορες χρονολογικές φάσεις. Παλαιότερες, του τέλους του 13ου αι., είναι οι ιεράρχες που παριστάνονται στο Ι. Βήμα, όπου έχουν εργασθεί δύο ζωγράφοι, εκ των οποίων ο ένας είναι περισσότερο νεωτεριστής του άλλου¹⁰.

Δύο σημαντικά μνημεία του 14ου αι. διασώζονται στο θεσσαλικό χώρο, σχεδόν αλώθητα: η Ι.Μ. της Παναγίας της Ολυμπιώτισσης, στην Ελασσόνα, και η της Υπαναντής των Μετεώρων.

Η πρώτη έχει ιδρυθεί μάλλον από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' τον Παλαιολόγο (1282 - 1328), ενώ η δεύτερη, σύμφωνα με τη διασωθείσα επιγραφή, το έτος 1366.

Ο τοιχογραφικός διάκοσμος των δύο αυτών μνημείων είναι χαρακτηριστικός των δύο ρευμάτων που υφίστανται κατά τον 14ο αι. Της μεν μονής της Παναγίας Ολυμπιώτισσης οι τοιχογραφίες εντάσσονται λόγω της ελευθερίας του χρωστίστρος, των ωραίων χρωματισμών καθώς και του ρεαλιστικού ύφους των, στη μακεδονική τέχνη. Αποτελούν θαιμαστό δείγμα της ζωγραφικής της τελευταίας αναγεννήσεως της τέχνης, την εποχή των αυτοκρατορών της Παλαιολογείου δυναστείας¹¹.

Της Ι.Μ. της Υπαναντής (Αναλήψεως, κατά την επιγραφή) ο τοιχογραφικός διάκοσμος χρονολογείται επακριβώς το 1366¹². Ο χαρακτήρας των τοιχογραφιών αυτών είναι αξιοπρόσεκτος¹³, διότι, κατά την περίοδο κατά την οποία η τέχνη των Παλαιολόγων, η ουμανιστική και η ρεαλιστική, η ονομαζόμενη «Μακεδονική Σχολή», κυριαρχεί, εμφανίζεται η μάλλον εξακολουθεί να υφίσταται η αρχαϊκή τεχνολογία, που έχει τις ρίζες της σε παλαιότερες εποχές. Η τεχνολογία αυτή υπάρχει ως παράλληλη προς τη «Μακεδονική»

κή» ζωγραφική κατά το λαμπρό 14ο αι. αι φθάνει έως της αλώσεως, ίσως δε είναι και ένας από τους παράγοντες της δημιουργίας της «Κρητικής» ζωγραφικής¹⁴.

Αξίζει να σημειωθεί πάντως η συνύπαρξη των δύο ρευμάτων, του ενός νεωτεριστικού και του άλλου συντηρητικού. Το τελευταίο καλλιεργείται από τους μοναχούς κυρίως σε αντιπερισπασμό προς το ουμανιστικό πνεύμα των Παλαιολόγων, προς το οποίο οι μοναχοί, με την προσκόλλησή τους στις παραδόσεις, αντέδρασαν, φοβόμενοι ίσως προσέγγιση της Δύσεως. Δεν έχουν λησμονήσει τις δηώσεις, τις σφαγές, τους διασμούς, τις απραγές των χριστιανών σταυροφόρων του 1204 καθώς και τα μαρτύρια και τους διωγμούς που υπέστησαν εξήντα περίπου χρόνια αργότερα από τον πατριάρχη Βέκκο¹⁵, επί βασιλείας του Μιχαήλ του Η', του ιδρυτή της δυναστείας των Παλαιολόγων, ο οποίος επεδίωξε την ένωση των δύο εκκλησιών. Πλην των όσων περιληπτικώς παρουσιάστηκαν, σπαράγματα τοιχογραφιών της βυζαντινής τέχνης διασώθηκαν και σε νάδρια. Αυτά όμως, λόγω του αποσπασματικού χαρακτήρα των και μαζί με όσα εξετέθησαν, δεν μας επιτρέπουν τη συναγωγή επιστημονικών συμπερασμάτων για την τέχνη της βυζαντινής περιόδου στη Θεσσαλία. Βεβαίως η περαιτέρω έρευνα και μελέτη, και μάλιστα εάν αποκαλυφθούν τοιχογραφικά σύνολα ως τα δύο τελευταία, θα χαράξει δρόμο για τη θέση του χώρου αυτού ή και τη συμβολή του στη βυζαντινή τέχνη.

Σε αντίθεση με την περίοδο αυτή, η μετά την άλωση ζωγραφική, κυρίως του 16ου αι., στη Θεσσαλία αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο της ιστορίας της θρησκευτικής τέχνης.

Στο θεσσαλικό χώρο διασώζονται αξιόλογα μνημεία, όπως οι μονές των Μετεώρων, του Αγ. Βησσαρίωνος, της Παναγίας της Κορώνας, της Παναγίας της Άνω Ξενίας, του Αγ. Βασίλειου της Ρεντίνας, της Πέτρας, της Παναγίας της Σπηλιάς, οι ναοί

Στρατιωτικός Άγιος.

των Αγράφων, των Χασιών, των Αντιχασίων, του Τυρνάβου κ.ά. Ένας τεράστιος αριθμός μνημείων του 16ου, 17ου και 18ου αι. συνθέτει έναν ανάγλυφο χάρτη της μεταβυζαντινής τέχνης της Θεσσαλίας, της οποίας οι ρίζες είναι οι μονές των Μετεώρων και οι σύγχρονές του του 16ου αι.

Οι μονές αυτές διακομοούνται από ζωγράφους όρκιμους, όπως ο Θεοφάνης ο Κρητικός (Μονή Αγ. Νικολάου Αναπαυσά, 1527), ο Τζώρτζης ο Κων/λίτης [Αγ. Βησσαρίωνος (1557), παραθύρην Πύλη των Τρικάλων, καθώς και άλλων η Μονή της Μεταμορφώσεως (1552) και Ρουσσάνου (1561) στα Μετέωρα], και θα ασκήσουν επιρροή στους μεταγενέστερους ζωγράφους, στα έργα των οποίων είναι φανερή η εξάρτησή τους από τα Μετέωρα, που δεν θα πρέπει να ξεχνάμε την πνευματική τους εξάρτηση από το Άγιον Όρος.

Το θέμα όμως της μεταβυζαντινής τέχνης στη Θεσσαλία είναι ευρύ και ο χώρος δεν επιτρέπει να το διαπραγματευθούμε εδώ· θα πρέπει πάντως να αναφερθεί ότι η «Κρητική Σχολή» στη Θεσσαλία αναπτύχθηκε και εξελίχθηκε: τα μνημεία του χώρου αυτού το αποδεικνύουν.

Βιβλιογραφία

1. Ν. ΝΙΚΟΝΑΝΟΣ, Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας, Αθήναι 1978, σ. 27 κ. ε.
2. Α. ΔΕΡΙΖΙΟΤΗΣ, Αρχ/κόν Δελτίον 30 (1975) Β, Χρονικά, σ. 202.
3. Ν. ΝΙΚΟΝΑΝΟΣ, Αρχ/κόν Δελτίον 26 (1971) Χρονικά, σ. 308, πιν. 2798, και Α.Δ. 27 (1972) Χρονικά 27 (1972), σ. 422.
4. Ν. ΝΙΚΟΝΑΝΟΣ, «Βυζαντινοί ναοί...», σ. 125 κ. ε., πιν. 59 α-β.
5. Γ.Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αιώνας, Ε.Ε.Β.Σ.Τ., (1962), σ. 291 κ. ε.
6. Ι. ΒΟΓΙΑΤΖΙΔΗΣ, Το Χρονικό των Με-

τεώρων, Ε.Ε.Β.Σ. Β' (1925), σ. 149 κ. ε.
7. Ν. ΝΙΚΟΝΑΝΟΣ, ό.π., σ. 72, πιν. 27 Β.
8. Α. ΟΡΑΝΑΝΔΟΣ, Η Πόρτα - Παναγιά της Θεσσαλίας, ΑΒΜΕ, τ.Α., 1935, σ. 5 κ. ε.
9. Α. ΟΡΑΝΑΝΔΟΣ, ό.π., σ. 29 κ. ε., εικ. 20 & 21.

10. Α. ΤΣΙΟΥΡΙΔΟΥ, Les fresques dans l'église de la Porta - Panagia, XV Congrès International d'Etudes Byzantines, Communications, II, B, Art et Archeologie, Athènes 1976, σ. 874.

11. Γ.Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Βυζαντινά μνημεία Θεσσαλίας ΙΓ' & ΙΔ' αι., ΕΕΒΣ. Δ (1927), σ. 315, όπου ελάχιστα αναφέρονται περί των τοιχογραφιών. Εξ όσων γνωρίζομε, δύο Έλληνες ερευνητές έχουν ασχοληθεί με τις τοιχογραφίες της Ελασσόνας, πλην όμως οι ερμηνείες των δεν έβρασαν στη διδασχολή της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

ΕΦΘ. CONSTANTINIDIS, The question of the date and origin... XV Internationaler Byz. Kongress, Akten I/5 Wien, 1962, (J.O.B. Band 32/5), σ. 503 - 512.

12. Γ.Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Βυζαντινά & μεταβυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ' & ΙΔ' αι., Ε.Ε.Β.Σ. Θ' (1932), σ. 392, σημ. 3, και Ν. Βίλης, Σύντομα επιγραφικών μνημείων των Μετεώρων και της περίχώρου, Βυζαντινά Α, σ. 569 κ. ε.

13. G. SUBOTIC, Les debuts de la vie monastique aux Metéores et l'église du monastère de Hysparante ZLIU (1966), σ. 125 - 117 (σέρβικα, με γαλλική περίληψη).

14. Α. ΣΥΓΓΟΙΟΥΛΟΣ, Σχεδιάσμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την άλωση, Αθήναι 1975, σ. 41 κ. ε.

15. Μ. ΓΕΔΩΝ, «Ο Αθώος», Κων/νί 1885, σ. 139 κ. ε.

Byzantine Painting in Thessaly

L. Deriziotis

Although examples of Byzantine monumental painting appear in Thessaly quite early, the wall-painted Byzantine monuments of this region have not been systematically studied. The church of Panagia at Vathyrema preserves samples of tenth century art, while close to Hagioi Anargyroi Monastery a cave-asceterio displays fragments of twelfth century painting. Wall-paintings, dating from the same period, have also been preserved elsewhere in Thessaly. Various other murals, which can be assigned to the so-called Macedonian School of painting, as well as to the «archaic» style, are dated in the thirteenth and fourteenth century. The sixteenth century painting in Thessaly, a mainstay in the history of the religious art, is represented in a series of important monuments, such as the Monasteries of Meteora or that of Hagios Bessarion. These wall-paintings, along with those of the seventeenth and eighteenth century, compose a precise record of the expansion of Post-Byzantine art in Thessaly. Some of the aforementioned monasteries have been decorated by celebrated painters of their time, such as Theophanes the Cretan or Tzortzis the Constantinopolitan. These works of art prove in addition that the so called «Cretan School» of painting had considerably been developed and evolved in Thessaly.